

David Brian Borup & Sofie Pedersen

Er udvikling overhovedet meningen?

Om det psykosociale arbejdes betingelser og muligheder i socialpsykiatrien

Resumé

Vor deltagelse i en socialpsykiatrisk boenhed har givet os anledning til at reflektere over den udfordring, det er, at omsætte gode intentioner til en egentlig udviklende socialpsykiatrisk praksis og, hvorfor dette projekt er vanskeligt at realisere. Brugerinddragelse og recovery står øverst på dagsordenen hos de fleste socialforvaltninger i de her år. Men hvordan skabes og understøttes brugerinddragelse og recovery side om side med et neoliberalistisk tankegods i form af individualisering og isolering af problemstillingerne, managementlogikker og økonomisk rationalisering?

Vor erfaring med indarbejdning af netop brugerinddragelse og elementer af recovery-tanken (ved genetablering af solide forbindelser til samfundet og udvidelse af handleevnen; med henblik på at gøre videre institutionalisering unødvendig) har været, at så længe managementlogikkerne og den økonomiske rationalisering ikke udfordres eller anfægtes, så er der åbenhed for både brugerinddragelse og recovery-orienteret arbejde. Vore erfaringer giver anledning til at reflektere over, hvorvidt vi har at gøre med et system af sociale hjælpeforanstaltninger, der, helt selvmodsigende med sine indbyggede logikker, forhindrer det egentlige formål – nemlig at hjælpe mennesker

i en udsat og marginaliseret position til en god og meningsfuld tilværelse.

Nøgleord: *socialpsykiatrisk praksis, fastlåsthed, marginalisering, inkluderende interventionsformer, omsorg, centreret samvær*

Denne artikel er et forsøg på at samle op på, og teoretisere over, nogle erfaringer, som vi i egenskab af psykologer, projektudviklere og ledere har gjort os i en konkret socialpsykiatrisk institutionel sammenhæng.¹ Hvilke udfordringer er der i det socialpsykiatriske felt, hvilke betingelser er rammesættende for interventioner, hvordan har vi grebet forandringsarbejdet an og hvilke resultater førte det til?

En konkret socialpsykiatrisk praksis

Rammen for vore erfaringer i det socialpsykiatriske felt (og udgangspunktet for denne artikel) er et § 108 tilbud – en boenhed for voksne under fællesbetegnelsen *personer med en varig fysisk og psykisk funktionsnedsættelse*. Boenheden blev startet engang i 1960'erne og skulle oprindeligt tage sig af hovedparten af de patienter, som de store statspsykiatriske hospitaler gav slip på, da de blev overgivet til

¹ Dokumenteret i Borup & Pedersen 2008 og 2010

de daværende amter (Brandt 2004). Boenheden husede elleve beboere i alt. Beboerne var vidt forskellige og havde haft vidt forskellige livsforløb. Fælles for dem var, at de havde udviklings- og indlærings-problematikker, samt at de havde været udsat for et stort psykosocialt pres (herunder marginalisering, eksklusion og stigmatisering). De fleste af beboerne kom fra en baggrund, hvor der hverken var fysiske, psykiske eller sociale ressourcer til at klare hverdagen og dens udfordringer.

Udgangspunktet for det konkrete udviklingsarbejde var en specialeproces, der inkluderede en kvalitativ undersøgelse af boenhedens praksis (både beboere og medarbejdere var medforskere) og som skulle undersøge mulighederne for en ny socialpsykiatrisk praksis, der kunne føre til en forandringsproces for alle deltagere; fra fastlåsthed og meningsløshed til en inkluderende og udvidende praksis med en etablering af fælles og individuelle tilværelser. I løbet af specialprocessen udviklede der sig mulighed for at fortsætte arbejdet med at skabe forandringer sammen med boenhedens beboerne, der efterspurgte fællesskab, tilhørsforhold, et hjem og at kunne bidrage med noget nødvendigt. Noget på den ene side almenmenneskeligt og måske banalt; og på den anden side *svært opnåeligt* i den situation de var i.

Efter at have været i gang med udviklingsarbejdet i ca. to år blev dette lukket ned meget hurtigt og med henvisning til, at *det egentlige pædagogiske arbejde* skulle bestå af rene og pæne værelser og tilpassede beboere – med andre ord; umiddelbare tiltag, der kunne registreres. Konkret har dette betydet, at vi har valgt at forlade institutionen, da vi ellers ville være nødt til at arbejde mod vort eget personlige og faglige ståsted. Tilbage står, udover en del frustrerede kolleger, en gruppe beboere, som føler sig svigtede², da de for første gang

i mange år har været en aktiv del af noget, der følte rigtig godt – noget som var udviklende i den forstand, at de følte sig menneskeliggjorte. Vi står tilbage med en fornemmelse af, at de udviklingsprocesser, som vi satte i gang, kom på tværs af stærkere interesser og logikker, som fx systemets behov for kontrol og selvopretholdelse. Disse erfaringer har nu givet os anledning til at se nærmere på den samlede betingelsesmasse, samt på hvad vi kan almengøre fra denne med henblik på en større forståelse af interventionsvilkårene i et komplekst praksisfelt.

Fastlåstheden

Da vi påbegyndte udviklingsarbejdet på boenheden, var det tydeligt, at alle deltagere, både beboere og medarbejdere, havde en oplevelse af fastlåsthed og af tab af mening i hverdagen. Til dette var der mange forklaringer og forståelseslogikker i spil; men ingen af dem syntes at kunne skabe de nødvendige forandringer og ingen forstod at sammenkæde dem (Borup & Pedersen 2008).

I boenheden var der tendenser til individualisering af problemstillinger og isolerede beskæftigelsestiltag, der ikke nødvendigvis hang sammen med beboerens problemer og tilværelse. Det kom især til udtryk, når medarbejderne havde svært ved at begribe beboerne og deres adfærd samt deres problematikker i en større sammenhæng. Dette blev fx tydeligt på et personalemøde, hvor det blev diskuteret, at en beboer havde stjålet mad i fryseren. Medarbejderne tænkte med det samme i yderligere

oplevelsen af svigt overvejende om tabet af nogle betydningsfulde mennesker i deres hverdag – en oplevelse de kender alt for godt fra deres liv i forskellige institutionelle sammenhænge. For andre beboere handler følelsen af svigt overvejende om at blive svigtet af et system, der egentlig burde tage vare på én. Det er følelsen af ikke at blive taget med på råd i de store beslutninger samt at dem, der træffer beslutningerne ikke interesserer sig for hverdagen på en boenhed og hvad der betyder noget i den forbindelse. Se fx en beboers læserbrev i fagbladet "Socialpædagogen": Brugerinddragelse anno 2009.

2 Vi har efterfølgende gjort os etiske overvejelser omkring vores egen rolle i det svigt, som beboerne oplever og som de har fortalt os om. For nogle beboere handler

DET KONKRETE UDVIKLINGSARBEJDE I BOENHEDEN

Sammen med stedets beboere og personale begyndte vi at ændre husets fysiske rammer, som en nødvendig og relevant arbejdsopgave¹, samt at omtænke husets dynamik med henblik på at overskride og sammenføje de tidligere skarpt opdelte domæner – og i højere grad få et fokus på det kollektive subjekt. Brugen og indretningen af fællesarealerne (inkl. personalerummet) blev i fællesskab omtænkt og omformet i en fællesgørende proces, hvor den overordnede menneskeliggørelse var en rettesnor.

Menneskeliggørelse definerede vi som den almenmenneskelige fordring at have 'projekt menneske' for med hinanden; det vil sige gennem at være til stede med sit eget tilværelsesprojekt, at være autentisk, rettet, deltagende og koblet på alle psykiske niveauer. Dette handleberedskab giver netop den anden mulighed for at træde frem som menneske. Det almene betyder, at det er en fordring, vi bør imødekomme i alle vore mellemmenneskelige relationer; netop for at undgå, at den anden gøres til et objekt (Bertelsen 1994; Borup & Pedersen 2008).

Vi erfarede, at gennemskuelige og imødekommende omgivelser indbød til udviklende sociale samspil (for alle deltagere), som på sigt kunne interioriseres og eksterioriseres² af beboerne. Eksempelvis flyttede vi som noget af det første de enkelte borde i spisestuen sammen, så vi kunne have nogle gode centrerede (spejlende) aktiviteter med hinanden. Denne bevægelse afstedkom, at vi understøttede muligheden for at overskride modsætningsforholdet mellem den enkelte og fællesskabet. Tidligere var det sådan på bostedet, at måltiderne foregik ved separate borde, hvor snak mellem bordene ikke var tilladt. Det at spise i mindre grupper kunne potentielt fungere fint. Denne organisering af spisesituationerne indebar imidlertid en indbyrdes kamp mellem beboerne om medarbejdernes placering og opmærksomhed; hvilket betød, at spisesituationerne stort set altid var omdrejningspunkt for store og voldsomme konflikter mellem beboerne; hvor spisestuen blev et rum, der var svært at være i – både for beboere og medarbejdere. Den nye

organisering af rummet gav beboerne muligheder for at erfare, at de ikke behøvede at kæmpe med og mod hinanden, men at det at sidde og spise i *et fællesskab* gav mulighed for at se, bruge og koble sig til hinanden på nye måder. At spisesituationerne blev behagelige – et sted, hvor ens relationer (mere ubetinget) kunne blive mere fyldige og meningsfulde – var et vigtigt fundament for, at beboerne fik lyst til at deltage i beboermøderne, være med til at lave mad, se en film sammen, spille et spil etc.

En anden central aktivitet af stor betydning for beboernes adgang til de kollektive betingelser og muligheder blev beboermøderne, hvor vi i fællesskab forholdt os til vigtige beslutninger i huset og i hinandens tilværelsesprojekter. Vor intention var, at beboermødet på sigt skulle blive husets egentlige beslutningsorgan – en kollektiv zone for nærmeste udvikling. Beboermøderne åbnede blandt andet op for, at beboerne begyndte at få blik for mange opgaver i huset, som de før havde svært ved at få øje på eller decideret var forment adgang til. En af disse opgaver var fx ansættelse af nye medarbejdere. Ved nu at blive en del af denne proces, blev beboerne reelle deltagere med indflydelse på de fælles beslutninger og fik hermed muligheden for at ændre på egne betingelser (og dermed sig selv). Dette var selvfølgelig en trinvis læreproces, der indebar, at vi, for at understøtte beboernes udvikling af deres handleevne, måtte være opmærksomme på hvor meget og hvorledes vi påvirkede beboerne i ansættelsesprocessen³. Herudover styrkede deltagelsen i ansættelsesforløbene beboernes tilhørsforhold til gruppen og huset, da den beslutning, de var en del af, fik reelle konsekvenser for deres egen og andres dagligdag.

For os var det vigtigt hele tiden at skabe rum for motivaflklaringer hos alle deltagere. Den eksplicite brug af denne dialogiske bevægelse skabte større tydelighed og

- 1 En opgave vi, sammen med medforskerne fra specialeprocessen, fik udpeget som særlig meningsfuld og central. Et andet vigtigt element var, at denne opgave på en konkret og praktisk måde kunne vise især beboerne, at forandringer ikke kun var begrænset til eksempelvis verbale konstruktioner, samt at det tillod alle at blive deltagere på en ny måde.
- 2 Se Leontjev 2002 for en nærmere uddybning af interioriserings- og eksterioriseringsbegrebet.

- 3 Vi var meget opmærksomme på, at beboerne ikke skulle føle, at de skulle vælge den kandidat, som vi syntes bedst om og at der i en ansættelsesproces var plads til uenighed og forskellige præferencer. At vi gerne ville styre udenom denne mulige manipulation var en stor udfordring, da vi samtidig var rollemodeller for beboerne og i høj grad blev imiteret som en del af en læreproces. Vi søgte at have blik for, at deltagelse i ansættelsesproceduren også indebar en form for tilegnelsesproces, hvor beboerne gradvist kunne tage større del i en praksis. Der skete altså en udvikling for de pågældende beboere (beboerrepræsentanterne) i form af at starte med en deltagelse præget af observation og til at deltage mere aktivt og være mere på højde med opgaven.

gennemskuelighed i hverdagens handlespillerum, hvilket betød, at konfliktindholdet kunne blive mere tilgængeligt for deltagerne og lettere kunne bruges til konstruktive løsninger af hverdagens problemstillinger.

“... Under middagen rejser Rasmus sig pludselig efter en kort ordveksling med Agnete. Han råber og skriger, og kalder Agnete navne og på samme tid kaster han en stol ind i væggen. Agnete reagerer først med vrede, og skriger tilsvarende, for derefter at blive ked af det...”

Den første respons fra de øvrige beboere på en sådan episode var at tilkendegive, at Rasmus og Agnete måtte fjernes fra spisestuen. Rasmus og Agnete reagerede stærkt mod dette og ville for en hver pris blive på fællesarealerne. For at finde ud af hvad konflikten egentlig handlede om, samt for at forhindre, at den eskalerede eller transcenderede tid og sted, begyndte vi at invitere til en fælles afklaring af handlegrunde. At vi overhovedet gjorde dette var ud fra en overbevisning om, at mennesker ikke handler meningsløst i et tomrum, men handler konkret i forhold til noget. Uanset, hvor vi var og, hvad vi var i gang med, forsøgte vi at etablere en proces med dialog og refleksion, hvor samtlige deltageres perspektiv fik en stemme. Ydermere blev alle inviteret til at byde ind med tanker, følelser, erfaringer etc. om konflikten samt forslag til, hvordan man kunne handle på en anden måde fremover. Elementerne i denne proces afstedkom (og især fordi vi holdt fast i dem), at handlegrunde og motiver blev tydeligere for deltagerne. Efter mange gentagelser af denne proces virkede det som beboerne havde lettere ved at tage problematikker op i fællesskabet; samt at de blev mere omsorgsfulde og tolerante overfor hinanden. En ikke ubetydelig effekt, der samtidig understøttede gennemskueligheden, var, at beboerne fik større og større indsigt i, hvad der emotionelt pressede sig på i hinandens tilværelser her og nu. Dette nye udvidede rum for afklaring af handlegrunde skabte endvidere mulighed for at sætte de enkelte beboeres medicindoser ned, hvilket i sig selv frigav et større mentalt og følelsesmæssigt overskud⁴, bl.a. til deltagelsen i det fælles liv.

Udviklingsprojektet foranledigede nogle målbare og positive forandringer indenfor relativt kort tid. Vi kunne ved selvsyn konstatere, at antallet af psykiske og fysiske voldsepisoder faldt fra i gennemsnit 3 – 4 om dagen til ca. 1 om måneden; og magtanvendelser forsvandt stort set. Videre kunne vi konstatere, at beboerne blev

4 Flere af beboerne fik store doser antipsykotika (på trods af, at ingen af dem er eller har været psykotiske), som har en stærk sløvende effekt.

meget mere positive og hjælpsomme overfor hinanden og også overfor medarbejderne. De øgede frihedsgrader for beboerne betød endvidere, at de følte sig meget mere trygge til at søge nye udfordringer med bl.a. fravalg af aktivitetscentre⁵ til fordel for hjemmearenaen og andre jobmuligheder. Herudover blev beboerne aktive deltagere i faste motionsgrupper samt planlægningen af større og mindre sociale arrangementer. Det samlede behov for medarbejdere blev reduceret i takt med, at beboerne aflærte noget af den tidligere indlærte hjælpeløshed og netop begyndte at tage ansvar for egen og fælles tilværelse i form af bl.a. nødvendige dagligdagsopgaver som indkøb, madlavning, rengøring etc.; samt hinandens velbefindende. En interessant erfaring⁶ fra vort arbejde var, at jo færre medarbejdere, der var på arbejde, jo større ansvar tog beboerne – også for konfliktløsninger.

En væsentlig forståelse af dette hang sammen med, at beboerne fik reelle og nødvendige husopgaver, der især blev tydelige, når der var færre medarbejdere på arbejde. Umiddelbart kunne der ligge en forventning om, at færre medarbejdere ville medføre mere passive eller frustrerede beboere; dette viste sig dog ikke at holde stik – indenfor de kvoter vi opererede med⁷. Det at få tilbudt nødvendige og reelle opgaver blev af beboerne oplevet som at blive tænkt ind i en større sammenhæng som handlingsduelige subjekter i en fælles virksomhed – at få lov til at bidrage på lige fod med andre deltagere – samt en øget mulighed for at skabe sin egen eksistens gennem en samfundsmæssig deltagelse. Det er væsentligt at fremhæve, at beboerne selv i meget større grad end tidligere, for fleres vedkommende for første gang, begyndte at tænke over og handle på en udvidelse af egen og fælles tilværelse; hvor det før var egne smalle kortsigtede interesser, de overvejende handlede på (Borup & Pedersen 2010).

5 Beboere i en §108 institution, tilbydes efter lov om socialservice et dags- og beskæftigelsestilbud på særlige vilkår. Beskrives senere i artiklen.

6 Erfaringen er især bemærkelsesværdig i en tid, hvor der er stort fokus på besparelser i det offentlige system, og hvor der ofte, både i den offentlige og den mere fagspecifikke debat, bliver sat lighedstegn mellem besparelser og forringede muligheder for beboere (og brugere, patienter osv.). Vi ønsker ikke med denne pointe at lægge op til eller forherlige besparelser i den offentlige sektor, men derimod gør erfaringen det nærværende at se nærmere på, samt at stille spørgsmålstegn ved, den måde vi organiserer sociale praksisser på og hvad det er for potentielle indirekte afhængighedsforhold, der bliver skabt mellem brugere, medarbejdere og system.

7 Det er vigtigt at gøre opmærksom på størrelsen af den konkrete boenhed; som her betyder, at mange medarbejdere kunne være fem til seks og få kunne være to til tre.

stramninger (eksempelvis at låse køkkenet i dagtimerne for at forhindre beboere adgang) i stedet for at undersøge, hvad beboerens handlinger egentlig var udtryk for – *hvorfor havde denne beboer stjålet en steg i fryseren?* En efterfølgende afklaring med beboeren afdækkede, at hans intention var at glæde sin svigerfamilie med en steg, som han ikke selv havde midler til at anskaffe sig. At have inviteret den pågældende beboer med på det pågældende personalemøde ville have givet medarbejderne mulighed for en anden problemforståelse og -løsning, der kunne have omfattet planlægning af økonomi med beboeren, samt en undgåelse af låse på skabene; en fortolkning kunne være blevet en til en begribelse (Borup & Pedersen 2008; Dreier 2004).

Dette eksempel fik os til at åbne for en proces, hvor alle deltagere fik mulighed for at gribe og udfordre de institutionelle betingelsers muligheder for helt overordnet at bryde fastlåstheden – og flytte fokus over på, at medarbejderne kunne benytte mere *inkluderende interventionsformer*, hvor beboere og medarbejdere ikke hele tiden kom i et modsætningsforhold til hinanden. Vort overordnede almenne sigte var at skabe plads til den subjektive udvidelse af handleevnen for både beboerne og medarbejderne; netop med henblik på at undgå, at den institutionelle setting blev en udviklingsbegrænsning i sig selv, hvor man i dagligdagen 'kunne få travlt med' at "*omtolke objektive udviklingshindringer til subjektive udviklingsbegrænsninger*" (Osterkamp i Dreier 2004 s. 98). Mange af deltagerne oplevede at møde modstand og ligegyldighed i hverdagen, hvilket gjorde det nærliggende at opgive sit forehavende og forvilde sig ind i alle mulige besynderlige rutiner eller afkoblede virksomheder (Karpatschof 1989); en praksis, hvor motiver i høj grad blev omformet og uklare. På denne måde var det svært for den enkelte, for beboere, medarbejdere og os selv, at overskue og gennemskue, hvad der var på spil.

Dette giver et indblik i, hvilke udfordrin-

ger, der kan være på spil i socialpsykiatriske praksisser i disse år. Der er brugt mange ressourcer på at tilbyde medarbejderne *små bidder* af psykiatrisk, pædagogisk, psykologisk og social viden, der kan forklare og forstå de problemer, der præger hverdagen; eksempelvis ved hjælp af neuropædagogik, som i den praktiserede form fastholder en individualistisk problemfortolkning, der, selvom der rummes flere forklarings- og forståelsesmodeller, ikke formår at fange fænomenet på en adækvat måde; og ej heller er i stand til at forandre den sociale praksis (Haug 1981). Mennesket er netop ikke et objekt i et tomrum, men derimod intentionelt, bevidst og rettet (Bertelsen 2003). Dette handler om, at bevidstheden og følelseslivet skabes og udvikles gennem subjektets virksomhed (sammen med andre); det vil sige dets praksis, hvorigennem subjektet får mulighed for (eller udelukkes fra) at skabe og ændre sin omverden og derved sig selv og sin bevidsthed (Leontjev 2002; Holzkamp 1983). For at kunne forandre og udvikle socialpsykiatrien må det således være et centralt udgangspunkt, at: *Den psykiske virksomheds idealitet ikke kan forvandles til noget rent åndeligt, ikke anbringes uden for den materielle verdens grænser, ej heller kan det ideelle afsondres fra det materielle eller stilles op mod det – men disse (idealiteten og materialiteten) må forstås og begribes i deres dialektiske forhold (Rubinstein 1982). Det vil sige, at begreberne om det psykiske (og det sociale) på én gang er et indvendigt og udvendigt forhold, som netop er en af psykologiens store udfordringer; nemlig at indfange subjektets og objektets samtidige sammenhæng og adskilthed, som organismen realiserer gennem udviklingen af sin virksomhed sammen med andre subjekter* (Christensen 2003; Borup & Pedersen 2008). Det vil sige, at den førnævnte form for neuropædagogik kan være nok så relevant og rumme mange gode opmærksomheder, men anvendt isoleret indeholder den muligheden for en yderligere individualisering af problemstillinger og dermed

en øget isolering af individet. Brandt pointerer, i god forlængelse heraf, at socialpsykiatrien om noget mangler en samlende ramme for arbejdet (Brandt 2004). En bevægelse mod at anvende det kulturhistoriske paradigme³ som et fundament og ramme for at skabe de påtrængende helhedsorienterede psykosociale praksisforandringer kunne være et oplagt sted at starte.

Forskellige interesser

I opstarten af vort udviklingsprojekt, tog vi som psykologer eksplicit og bevidst udgangspunkt i beboernes behov, interesser og perspektiver; især der, hvor der var interessesammenfald med medarbejdernes behov. Dette gjorde vi os selvfølgelig nogle overvejelser omkring: For det første synes hele det socialpsykiatriske system bygget op omkring at hjælpe disse mennesker (beboerne) med at få en bare nogenlunde tålelig tilværelse. Derfor burde det i sig selv være oplagt at tage udgangspunkt her. For det andet er beboerne udleveret på en måde, som ingen af de andre deltagere eller interessenter er; de kan eksempelvis ikke i praksis vælge boenheden fra⁴. For det tredje insisterede vi på at give beboerne det 1. personperspektiv, som vi oplevede, at de efterspurgte – de ville have en stemme og en reel handlingsbane; i vor undersøgelse efterspurgte beboerne konkret at blive inddraget i vigtige beslutninger og praksisser, der vedrørte deres liv. De talte her om et menneskeligt afsavn og efterspurgte forhold, som vi meget nødt vil undvære i vore egne liv: Fællesskab, tilhørsforhold, at kunne bidrage med noget nødvendigt og at have et sted, hvor man føler sig hjemme. At lægge et

særligt fokus her ville samtidig kunne løsne op for noget af den fastlåsthed, som medarbejderne kæmpede med og forhåbentlig kunne dette medføre en større gennemsigtighed i det daglige arbejde, et bedre arbejdsmiljø og en større meningsfuldhed.

Beboerne: “Vi vil bare gerne være normale... selvom vi ikke helt ved, hvad det vil sige”.

Da vi først begyndte at undersøge, hvad det var, beboerne var optaget af, hvad der betød noget for dem og hvor de gerne ville hen med deres liv, var det slående, hvor genkendeligt og almindeligt det hele var. “Jeg vil gerne have et sted, der er mit hjem. Jeg bryder mig ikke om uroen i huset. Det betyder noget for mig at være med til at beslutte vigtige ting i mit liv og i min hverdag. Jeg bliver stolt over at kunne bidrage med noget.” Der blev sammenstykket gribende fortællinger om, hvordan livet på boenheden følte som konstant at befinde sig i en ventesal eller ligefrem et fængsel. Fremmedbestemtheden blev oplevet som meget dominerende og som en direkte forhindring for meningsfuldhed i hverdagen (Borup & Pedersen 2008).

Vor undersøgelse og deltagelsen i beboernes praksisser gav os et indblik i deres oplevelse af ikke at have fået lov til at være samfundsmæssige deltagere på lige fod med andre. På den ene eller anden måde havde de altid følt sig dømt ude, holdt udenfor eller ikke inviteret ind; måske havde de endda foretrukket den selvvalgte isolation. Om dette så skyldtes, at mor og far drak tæt, at man blev slået eller måske udsat for seksuelle overgreb derhjemme, at man ikke forstod de andres sociale samspil udenfor hjemmet eller det, der blev sagt i skolen, så havde eksklusionen i én eller anden form altid været en tro følgesvend. De repræsenterede en gruppe mennesker, der følte, at der aldrig havde været brug for dem. De havde oplevet, hvordan det på mange måder blev kommunikeret, at andre kunne klare

3 Virksomhedsteorien, Den Kritiske Psykologi og Den Antropologiske Psykologi (Leontjev 2002; Holzkamp 1983; Bertelsen 1994 og 2003).

4 Ifølge lovgivningen har beboerne ret til at vælge en anden bolig – vores erfaring fra praksis viser dog, at virkeligheden er en anden; hvilket bl.a. skyldes manglende botilbud, manglende pladser på de eksisterende, samt økonomiske overvejelser fra opdragsgivernes (her kommunens) side.

sig bedre uden dem. De havde end ikke haft mulighed for at opbygge egentlige livsprojekter (Bertelsen 2010), som de kunne strukturere deres liv om og efter, men havde derimod måttet se sig udleveret til andres vurderinger af, hvor de nu passede bedst ind. I vor undersøgelse beskrev beboerne en gennemgående og grundlæggende oplevelse af, at der ikke havde været noget at vælge imellem; snarere et valg mellem to eller højst tre aktivitetscentre og bostedet havde ikke været eget valg. Dermed repræsenterer de en gruppe, der er blevet placeret i, hvad man kunne kalde et parallelsamfund, hvor alt er indrettet for at imødekomme deres *særlige behov*, men samtidig fastholder dem i netop disse særlige behov. For på den anden side, så imødekommer dette parallelsamfunds foranstaltninger jo slet ikke de ting, der bliver efterspurgt – tværtimod. Som Bauman summerer op: *“er man først én gang blevet ekskluderet og henvist til skrottyngen, gives der ikke længere nogen åbenlyse veje tilbage til et fuldgældigt medlemskab”* (Bauman 2005, s. 25). Bauman henviser i denne forbindelse til generation X og dens samfundsmæssige udfordringer, men ikke desto mindre er hans pointe både relevant og aktuell i forhold til den gruppe af marginaliserede mennesker, som beboergruppen udgør. Beboerne har ofte overfor os tilkendegivet oplevelsen af kun at få tilbudt en identitet som afviger og følt, at de måtte tage sig til takke med de muligheder, som parallelsamfundet stillede til rådighed samtidig med, at de konstant har efterstræbt noget diffust og uforståeligt i form af “det normale”. Det paradoksale og skræmmende i denne forbindelse er, at når det så er lykkedes dem i en eller anden grad at udvise tegn på en bevægelse hen i mod det omgivende samfund, så har de oplevet en massiv og eksplicit modstand fra fx kontaktperson, socialrådgiver, aktivitetscentre etc. Men hvis behov og interesser er det, der bliver imødekommet? Hvem er det, der har brug for at bevare nogle klare adskillelser mellem det store “normale” samfund og

parallelsamfundet? Som Bengt Persson problematiserer i forhold til specialundervisning i folkeskolen, så er der en fare for, at det system, der er bygget op omkring et specialområde, har brug for et vist antal klienter for at motivere og bevare sin egen plads og funktion – et system, der, med en udpræget individualisering, differentierer frem for at skabe enhed og integration. Denne bevægelse understøttes af sammenhængen mellem en vidensform om isolering og individualisering, forståelse af eget professionelt selv og egne interesser (B. Persson i Rasmussen 2001). Det samme kunne man overveje om gør sig gældende indenfor det specialpædagogiske område. Problemet er, at man risikerer at have et system, der fungerer så “godt og upåklageligt”, at det praktisk talt bliver umuligt at tænke udenfor systemets rammer og arbejde hen mod dets (her boenhedens) overflødiggørelse.

På samme tid har beboerne en oplevelse af, at de skal udvikle sig og opnå psykisk bedring indenfor de bestående rammer af de særlige sociale arenaer, hvor de deltager. Problemet i denne forbindelse er det manglende blik for, hvordan netop denne forventning (eller dette krav) kan blive en udviklingshindring i sig selv – beboernes definition af udvikling er, paradoksalt nok, ensbetydende med at komme væk fra stedet og parallelsamfundet. Her konfronteres man med spørgsmålet om, hvorvidt de rammer, der er lagt om udviklingsmulighederne for denne kategori af marginaliserede mennesker, i sig selv forhindrer egentlig genkobling til meningsfulde fællesskaber, hvor beboerne kan få mulighed for at bidrage og opleve et reelt tilhørsforhold, der rækker ud over, hvem der tilfældigvis er placeret samme sted som dem på et givent tidspunkt og hvor de kan få mulighed for at udvikle og forfølge præferencer – for andre mennesker, aktiviteter, interesser og steder. At være ekskluderet fra muligheden for at bidrage og høre til er i sig selv en væsentlig faktor i udviklingen af psykiske vanskeligheder – en pointe man

både finder hos Bauman (2005) og Karpatschof (1989); eksklusionen, overflødigførelsen eller afkoblingen er alle dybt centrale elementer i beboernes problematikker. Det er samtidig en overvejelse, der sjældent berøres i deres (be-) handlingsplaner.

Medarbejderne: Fra hjælpeløse hjælpere til forandringsorienterede aktører

En central opgave, der fylder meget i den socialpsykiatriske hverdag, er at producere pædagogiske handleplaner, og i dette arbejde trådte der nogle tydelige modsætninger frem. Én handleplan kunne være opbygget med detaljerede beskrivelser af en beboers dagligdag og funktionsniveau tilknyttet eksplicite anbefalinger ud fra en forståelse om særlige neurologiske mangler hos beboeren⁵. En anden handleplan kunne være kort og vurderende og indeholde nogle tanker om, hvad beboeren godt kunne tænke sig – eksempelvis en formulering som: “beboeren vil gerne på sommerferie i år, fordi det er hyggeligt”; uden at indholdet var knyttet op på noget eller nogen. To så forskellige handleplaner⁶ eksemplificerer en grundlæggende problemstilling, som vi også stødte på i vor undersøgelse, hvor medarbejderne fremdrog, at der manglede tydelighed omkring den eksplicite brug af teorier og metoder i hverdagen, hvilket besværliggjorde en sammenhæng og en refleksion over den daglige praksis. I samarbejde med medarbejderne fik vi udpeget, at det pædagogiske arbejde ofte svingede mellem former for ‘vækstpædagogik’ og ‘indlærings-pædagogik’. Med vækstpædagogikken menes, med baggrund i den kvalitative undersøgelse, en særlig fortolkning af en

idealistisk humanisme kendetegnet ved brede og indistinkte formuleringer, som “den frie dannelse er et positivt ideal og en pædagogisk målsætning, som bør efterstræbes”. På den anden side var de sporadiske ‘indlæringspædagogiske’ tiltag opbygget som detaljerede skematiske middel-mål-systemer, hvor målene var opdelt i kategorier (fx emotionelle og adfærdsmæssige), der igen var opdelt i delmål med tilhørende midler. Disse tiltag blev fremhævet med stor optimisme i den tro, at man, ved hjælp af udefrakommende ‘teknologiske’ pædagogiske tiltag, kunne forme beboerne i overensstemmelse med de opstillede, ofte abstrakte, tilpasningsidealer (Borup & Pedersen 2008; Broström 1981). Sammen med medforskerne, både medarbejdere og beboere, fik vi formuleret, at det centrale i en fremtidig bevægelse måtte blive at udfylde hele feltet mellem de to ovenstående yderpunkter, netop de dialektiske bevægelser mellem del og helhed; så pædagogisk arbejde ikke kun kom til at handle om overordnede generelle principper eller fragmenterede individuelle og isolerede tiltag.

Denne kort skitserede måde at arbejde og deltage på er ikke kommet ud af ingenting. Stedets kultur er ikke blot skabt af medarbejdernes arbejde og beboernes fordringer; men i lige så høj grad af, hvad især medarbejderne forventer at blive anerkendt for af deres ledelse, beboernes pårørende og kommunen som opdragsgiver. De ikke ekspliciterede og generelle fordringer, som pånødes især fra opdragsgiver, har været med til at skabe en handleorientering, der synes at dreje sig om *opbevaring af og synlig omsorg for beboerne* som det primære. Denne handleorientering, især grundet dens diffuse karakter, har været svær for den enkelte medarbejder at overskride i hverdagen. Det er en handleorientering, der dagligt gentages og dermed fastlåser stort set alle deltagere i det særlige handlerum, som boenheden udgør. På denne måde bliver opdragsgivers (her kommunens) fordringer medvirkende til at skabe

5 En erkendelse eller en konstruktion hos medarbejderne bliver noget værende inde i en beboer. Noget epistemologisk får ukritisk ontologisk status; eller en problematik reduceres til en defekt hos en enkelt deltager uden blik for den sociale kompositionseffekt. En pointe der ligeledes kan genfindes hos Dreier 2004.

6 Handleplanen som en konkret kulturel artefakt, der genspejler teoretisk perspektiv, metodiske fremgangsmåder, måden at arbejde sammen på etc.

en praksis, der er løsrevet fra en integreret samfundsmæssig virksomhed og det bliver endnu sværere for beboere og medarbejdere at skabe de nødvendige sammenhænge i hverdagen. Denne kultur har ikke formået at skabe forandringer for hverken medarbejderne og beboerne, men den har været med til at skabe en form for tilpasning til omgivelserne; i form af, at kommunen, beboernes pårørende og aktivitetscentre har ladet tingene være i fred (bare der ikke opstod *for* store problemer). Den har også bidraget til den interne integration i medarbejdergruppen, hvor man har skabt en fælles identitet og handleorientering rettet imod at imødekomme de eksterne interessenters krav, ønsker og behov – frem for beboernes (og i sidste ende egne).

I vor undersøgelse påpegede medarbejderne den usikkerhed, der opstår, når man ikke er sikker på sit etiske, faglige og personlige ståsted. Der blev peget på dette som en væsentlig årsag til, at man gang på gang og på en individuel måde, lagde sig i forlængelse af diffuse problemkomplekser, som vi praktisk og konkret mødte på de daværende personalemøder. Her var der ofte tematikker fremme, der handlede om at beskytte sig selv imod beboernes psykiske og fysiske overgreb, selvom overgrebene fra beboernes side hørte til fortiden. På trods af dette virkede det som om, at medarbejderne, for bl.a. at føle sig som en eller anden form for gruppe, havde behov for at holde denne myte i live (Borup & Pedersen 2008). Denne problematik blev *ikke* anskuet og diskuteret som udtryk for beboernes (og egne) manglende udviklings- og handlemuligheder i deres konkrete sociale sammenhænge. Derimod kunne man finde fællesskab omkring at anskue det som en diffus ressourceproblematik, der handlede om at skaffe sig selv eller boenheden flere midler med henvisning til beboernes problematiske adfærd. Denne problemopfattelse, og heraf følgende måde at indrette sig på i hverdagen, var ligeledes med til at skabe et særligt handle-spillerum for beboerne. Helt konkret oplevede

vi, at de negative forventninger til beboerne, der var at spore hos medarbejdere, andre beboere, andre interessenter, samt i indretningen af boenheden (eksempelvis en forventning om, at beboere var voldelige) blev til en negativ selvforstærkende spiral, da beboerne hele tiden forholdt sig til de forventninger, der lå til dem i det sociale rum (Asplund 1987; Bang 2008). *Fastlåsthedens styrke* blev her meget klar; i stedet for at se beboernes handlinger i sammenhæng med de betingelser og (lokale) tilværelsespositioner, de havde mulighed for at indtage og modtage i det sociale rum, så man i stedet de voldelige udbrud fra beboerne som et isoleret problem hos den pågældende beboer eller som en eller anden form for psykologisk defekt ved vedkommende.

Et andet problem, som vi kortlagde sammen med medarbejdere og beboere var, at medarbejderne praktiserede opgaveløsning og forholdt sig til problematikker i *lukkede rum*, hvortil beboerne var forment adgang. Dette lå flere medarbejdere på sinde ud fra et ønske om at værne om den enkelte beboers integritet og ret til at have problematikken for sig selv. Denne etiske overvejelse var i sig selv vigtig, men den kunne ikke hjælpe medarbejderne med at overskride den *verbalisme*, der prægede kulturen og det daglige arbejde. Typisk skete der det, at man, uden beboerne (nogensinde) var til stede, diskuterede, hvad der var den rigtige forklaring på og forståelse af en særlig problematisk beboeradfærd; uden at dette dog kunne forandre noget – de lukkede rum forblev lukkede og åbnede derfor for måder at tale på, som overvejende var fra medarbejdernes perspektiv. Det mest nærliggende ville være at bringe det videre i et fælles forum for at afklare problemet i dets sammensathed – hvad består problemet i og for hvem – og se på hvilke motiver og interesser, der havde været i spil omkring opgaven eller problemstillingen. Alle deltagere havde svært ved at håndtere denne lukkede og restriktive praksis, og når det emotionelle pres blev for stort, begyndte

man (for medarbejdernes vedkommende) decideret at gentage isoleringens strategi ved at udpege syndebukke i et forsøg på at finde en individuel årsag til den manglende mening i ens⁷ hverdag – hvis problemet kunne reduceres til en enkelt beboer eller medarbejder, så ville en løsning jo også være let at gå til, i form af at kunne fjerne “problemet”. En vigtig måde at begribe, hvorledes denne restriktive praksis kunne opstå og få næring til at leve videre, kan findes i den traditionelle tænkning og divergerende opfattelse af blandt andet det psykiske og forståelsen af psykosociale belastninger. Grundlæggende er der tale om, at der for deltagerne kan opstå problematiske betydnings- og begrundelsesstrukturer, som kan forstås således, at betydningerne for den enkeltes handlesammenhænge bliver omstridte og modsigelsesfyldte og vedkommende således bliver presset ud i en situation, hvor hun eller han må varetage egne interesser og behov på en begrænset, indirekte og uigennemskuelig måde. De modsigelsesfyldte sammenhænge har således presset den enkelte til at måtte håndtere livsopgaver og konflikter med en begrænset handleevne, hvorved man risikerer at udvikle særlige begrænsende handleformer som en reaktion på en fastlåst og frustrerende situation (Dreier 2004). Disse handleformer viste sig i den konkrete sammenhæng bl.a. i form af mobning, udelukkelse, modstand og det at finde syndebukke – både for medarbejdere og beboere (Borup & Pedersen 2008). Udviklingen af sådanne handleformer tjener flere formål for den enkelte – og ingen af dem kan kobles med slette intentioner. Først og fremmest ser vi det som et forsøg på at finde mening i en fastlåst situation; ‘hvorfør oplever jeg denne frustration og hvorfor oplever jeg ikke, at mine umiddelbare forsøg på at ændre noget virker?’ Ligeledes kan man se disse særlige handleformer som et forsøg på at beskytte sig selv og sikre sin egen position

7 Alle deltagere; men især beboere og medarbejdere

og egne umiddelbare interesser i et felt, der er blevet svært at gennemskue.

Den nye praksis på godt og ondt

De fleste i personalegruppen udviklede sig forholdsvist hurtigt *fra* at være hjælpeløse hjælpere⁸ *hen imod* at blive forandringsorienterede aktører. I tråd med det som beboerne (og medarbejderne) efterspurgte i deres hverdag⁹, strukturerede vi det daglige arbejde ud fra en overordnet vision om menneskeliggørelse og mere konkret operationaliseret omkring samskabelsen af et fælles hjem som et meningsfyldt fælles tredje. Samskabelsen af det fælles hjem var ligeledes for medarbejderne det mest logiske sted at starte udviklingsarbejdet, da det netop havde den virkning (som en metodisk pointe) at få overskredet den gensidige objektivitet og fastlåsthed (Nissen 2003).

At arbejde med at skabe et hjem sammen betød, at vi opbyggede et stærkt og meningsfuldt fælles tredje, hvilket understøttede det centrerede samvær i den daglige praksis¹⁰. Begrebet om det centrerede samvær har vi hentet fra antropologisk psykologi (Bertelsen 1994 & 2003); handlinger på det centrerede niveau er netop kendetegnet ved, at det, som det enkelte individ foretager sig, i høj grad igangsættes og afstemmes ved, hvad gruppen foretager sig i et direkte samspil – man lærer at drage omsorg for den sociale enhed, man er en del af (sammenhængsdimensionen). Kort fortalt betød et fokus på de fysiske omgivelser og det stærke sociale rum for os, at

8 Vi benævner dem hjælpeløse hjælpere med henvisning til den frustration og afmagt, som medarbejderne oplevede i kraft af mangel på sammenhængende teorier, metoder og praksis (Borup & Pedersen 2008).

9 Fremgår af den kvalitative undersøgelse i Borup & Pedersen 2008.

10 Dette fremhæves af både beboere og medarbejdere, samt at vi ved selvsyn har kunnet konstatere en ændret praksis i form af nye materielle artefakter (en tidligere isoleret beboer bager nu brød til hele huset), nye handlinger samt et nyt mentalt beredskab, hvor sidstnævnte især har kunnet mærkes i terapeutiske samspil og i konfliktsituationer (Nygren 1999; Borup & Pedersen 2010).

alle deltagere fik mulighed for at mærke, at de bidrog og hørte til. Sigtet var, at beboerne skulle danne sig personlighedsformende erfaringer og kompetencer, som de kunne bruge i andre tilværelsessammenhænge. En større grad af deltagelse og ansvarstagen styrker de horisontale forbundetheder (til andre mennesker) samt både den kollektive og individuelle handleevne.

Det centrerede samvær handler om at give deltagerne en helt basal følelse af sikkerhed, samhørighed og tilhørsforhold til andre; ydermere giver det forhåbentlig alle deltagere en forståelse af, hvorfor det er vigtigt at høre til og bidrage i sociale sammenhænge. Det er netop præget af, at man handler ud fra gruppens behov; og mærke at ens egne behov og motiver ikke behøver at stå i et modsætningsforhold til gruppens (Broström 1981; Bertelsen 2003). At være sat udenfor vigtige og nære sociale og samfundsmæssige sammenhænge kan beboerne mærke som dybe skam- og skyldfølelser (Bertelsen 1994 og 2003), og forklaringen på, at beboerne nu blev meget rettede mod det sociale, var, at de, måske for første gang i deres tilværelse, fik mulighed for at sætte disse skyld- og skamfølelser i parentes. At beboerne fik adgang til alle medarbejdernes forskellige opgaver, var med til at nedbryde skellet mellem beboere og ansatte og skabte dermed en større sidestilling. Dette indebar, at beboerne fik større indsigt i både deres egne og deres medbeboeres tilværelser, hvilket styrkede gruppen (og hermed den enkelte) og gav et meget mere tillidsvækkende og autentisk forhold til de mennesker, der var en del af ens betingelser – ligesom i en familie, hvor de forskellige familiemedlemmer kan have en stor indsigt i hinandens daglige gøren og laden samt velbefindende. På den måde blev der lagt op til en større ansvarstagen, samt at beboerne kunne bruge hinandens kompetencer og ressourcer i langt større omfang¹¹.

¹¹ Denne bevægelse handler ligeledes om demokratisering

På trods af, at alle deltagere havde mulighed for at øve indflydelse på stedets arbejdsgrundlag, var der stadigvæk nogen, for hvem overgangen til de nye praksisformer blev oplevet som skræmmende, angstprovokerende, voldsom, uforståelig etc. Dette kunne ses og mærkes i den daglige praksis i form af verbale og nonverbale handlinger, hvor det eksempelvis kunne konstateres, at en kollega gik ud og handlede stik imod det, der lige var gennemarbejdet på et fællesmøde. For at skabe sammenhæng i den fælles praksis var det vigtigt for os at skabe rum for afklaringer, således at uanset, hvordan man havde handlet, kunne disse handlinger indgå i en fælles afklaringsproces, så alle havde mulighed for at lære af det (Markard, Holzkamp og Dreier 2004) – meningen med disse bevægelser var overordnet, at arbejdsgrundlaget løbende kunne udvikles i en fælles proces. I afklaringsprocesserne var det ofte emner som, hvordan man bedst sikrer det gode liv for beboerne samt behovet for anerkendelse af den daglige arbejdsindsats, der var omdrejningspunktet. Vor intention var, at den nye arbejdsform skulle tilføre en større autonomi i arbejdet, samt mulighed for vitalisering og arbejdsglæde. Vi måtte dog konstatere, at det nye arbejdsgrundlag, for enkelte kolleger, i højere grad medførte en tendens til handlingslammelse og meningstab. Konkret kunne vi konstatere dette ved førnævnte isoleringsstrategier, alliancedannelse, et øget sygefravær samt en tendens til et øget konfliktniveau mellem de pågældende og henholdsvis beboere og øvrige kolleger. På baggrund af vore erfaringer, blandt andet en del senere afklaringsprocesser, er vi blevet klar over, at vi i høj grad har udfordret nogle kollegers dybtliggende idé om professionalismisme og faglig identitet. Helt konkret kom betydninger og forståelser af professionalismismen i spil, når vi for eksem-

pleringer, dialogisk handlen, empowerment, bedringsprocesser etc. (Holzkamp 1983; Berliner 2005; Goffman 1993; Nissen 2003).

pel opfordrede til, at afklaringsprocesser var en fælles social bevægelse, der skete *sammen* med beboerne. Det betød, at medarbejdernes privilegerede position i forhold til at forstå og fortolke handlesammenhænge blev udfordret og forandret. For nogle medarbejdere var netop dette at kunne tilbyde beboerne gennemarbejdede forståelser og fortolkninger af handlesammenhænge ensbetydende med godt pædagogisk omsorgsarbejde – og pludselig at være fraholdt denne mulighed blev oplevet eller rationaliseret som omsorgssvigt overfor beboerne.

Som psykologer (og ledere) tog vore handlinger med henblik på at løsne op for modsætninger og skabe en inkluderende praksis, udgangspunkt i undervisning (især integreret i hverdagspraksis), temadage og supervision. For at understøtte det inkluderende var det vigtigt for os at udstrække vor psykologiske praksis og flette den sammen med boenhedens hverdagsliv, således at vi ikke blot var nogen, der udelukkende arbejdede i et lukket klinisk rum. Vor intention med dette var ligeledes at vise, hvordan man som professionel kan overskride funktionelle forhold, instrumentelle relationer og personlig afstand. Disse tiltag kunne på kort sigt dog ikke afhjælpe det meningstab, som nogle kolleger oplevede i kraft af, at beboerne begyndte at sætte nye fordringer til én, som man ikke kunne magte eller måske ikke kunne se idéen med at indfri.

Ønsket om at opretholde de eksisterende magtstrukturer, samt en manglende indstilling på forandringer, var et fænomen, vi også stødte på hos andre interessenter; især i mødet med beboernes aktivitetscentre, som vi udfolder i næste afsnit.

Aktivitetscentre¹²: Mellem tvangsarbejdsanstalt og human ludoterapi
Aktivitetscentre er skabt ud fra et ønske om at tilbyde en varieret hverdag for nogle

af socialpsykiatriens brugere. Formålet er at skabe mulighed for, at brugerne kan færdes på andre sociale arenaer end deres respektive botilbud samt knytte sociale bånd og have noget at “stå op til” – et helt igennem godt udgangspunkt og formål, hvor man anerkender det almenmenneskelige behov for at have noget at fylde sin hverdag ud med – at skabe mening og tilhørsforhold.

Dette lykkes uden tvivl mange steder og vi har stiftet bekendtskab med flere aktivitetscentre, der netop bidrager til at øge brugernes livskvalitet ved at give dem mulighed for en meningsfuld hverdag i form af et godt og solidt tilhørsforhold bundet op på gensidig respekt og *nødvendige* og *gennemtænkte* opgaver. I sådanne tilfælde kan aktivitetscentre blive ækvivalent til den øvrige del af befolkningens arbejdsliv, der også gerne skulle *vitalisere* dem som mennesker og opfylde et grundlæggende behov for at bidrage til et større fællesskab.

Når det er sagt, ser vi ligeså mange steder, der står overfor væsentlige udfordringer, når det gælder om at skabe meningsfuldhed for brugerne. En af udfordringerne for aktivitetscentre er bl.a., at de alle forsøger at rumme store og differentierede grupper af brugere og indsatsen derfor ofte bliver tilrettelagt efter laveste fællesnævner. Konkret klagede nogle af beboerne over, at der ikke var afsat tid til dem, samt at de mest krævende brugere optog al medarbejdernes tid. I forlængelse heraf klagede de over at blive sat til meningsløse aktiviteter, som eksempelvis at læse en tegneserie, surfe på nettet etc. Ydermere gik beklagelserne på en rigiditet i arbejdets indhold (pakning af den samme vare i flere uger), samt begrænsede muligheder for at vælge noget andet. Den pædagogiske gevinst, der kunne ligge i at have blandede grupper, hvor brugerne kunne lære af hinanden og skabe hinandens zoner for nærmeste udvikling, risikerer at gå (og går rent faktisk ofte) tabt, idet indsatsen sjældent formår at skabe passende stimulerende udfordringer for hele gruppen. Vor erfaring er, at

12 Lov om social service §§ 103 og 104.

en gruppe af ikke ubetydelig størrelse finder aktivitetscentrenes tilbud både uinteressante, ustimulerende og decideret ubehagelige; til dels i kraft af den stigmatiseringseffekt, der ligger i aktivitetscentrenes ramme.

Med den sidste kommunalreform er aktivitetscentrene overgået fra de daværende amter til kommunerne. Vi har oplevet, hvordan beslutningstagerne i kommunerne (især sagsbehandlere) følger økonomiske rationaler, der har haft og får den betydning, at der er opstået en interesse i at få knyttet beboerne til egne kommunale tilbud – den samme tendens gør sig gældende ved valg af botilbud. Oven i dette pres, oplevede vi i den tid, vi var på boenheden, at mange beboere mistede interessen for deres respektive aktivitetscentre eller decideret valgte dem fra. Årsagerne til sidstnævnte kan være mange: For nogle handlede det om, at der var en ny meningstilskrivelse at hente hjemme i boenheden; for andre handlede det om, at det fælles arbejdsgrundlag åbnede for en legitimitet omkring at træffe valg og fravalg i relation til daglig beskæftigelse. Andre fik pludselig lyst til og mod på at prøve noget nyt og var ivrige for at komme væk fra alt, hvad der mindede dem om former for handicaptiltag: “jeg vil jo bare gerne være normal” – udtaler Kenneth, når man spørger ind til hans begrundelser for at vælge diverse aktivitetscentre fra.

Aktivitetscentrene reagerede på beboernes fravalg med en blanding af bekymring for beboernes velbefindende og fremtid, bekymring over deres egen fremtid samt en irritation over, at vort arbejde blandede sig i deres og at de ikke var blevet taget med på råd i første omgang. Eksempelvis blev vi kaldt til møde med repræsentanter for et stort aktivitetscenter, der havde en del af beboerne som brugere. Baggrunden var aktivitetscentrets frustration over beboernes manglende interesse for stedet, samt det at blive valgt fra, hvilket blev fremlagt som en bekymring for beboernes velbefindende. For at skabe en dialog om beboernes udvikling gjorde vi rede for vor oplevelse af de

udviklingstiltag, som var i gang i boenheden, samt hvordan denne forandring i beboernes betingelser kunne foranledige en ændring i deres præferencer, motiver, handleorienteringer, konkrete valg mv. Aktivitetscentrets tilbage melding var et ønske og en forventning om, at vi ikke udfordrede den rutine, som beboerne hidtil havde været i med henvisning til, at det ville gå galt for beboerne – dog uden en eksplicitering af dette. I forlængelse af dette ønske blev der fremlagt forventninger om, at vi som boenhed skulle *kontrollere*, at beboerne kom ud af døren hver dag, samt at hensynet til aktivitetscentrenes indtjening måtte gå forud for beboernes velbefindende – lidt af en modsigelse, da der blev henvist til beboernes velbefindende som noget primært. Mødet gav os en anledning til at reflektere over, hvorvidt aktivitetscentre, og andre støtteforanstaltninger, risikerer at blive en moderne form for selvopretholdende enheder, der modarbejder en egentlig bedring hos den enkelte bruger af hensyn til egen eksistensberettigelse (Goffman 1993; Borup & Pedersen 2010). Det er værd at nævne, at et væsentligt argument i forbindelse med nedlukningen af det aktuelle udviklingsprojekt var, at kommunen havde modtaget klager fra aktivitetscentrene over at blive valgt fra af beboerne.

Kommunen som forandringsorienteret aktør?

Vi har gang på gang oplevet, hvordan kommunen handler og skaber forventninger på baggrund af de registrerbare tiltag. Normativt og set udefra, skal beboerne gives tag over hovedet, mad tre gange om dagen, et par bade om ugen, rent tøj samt en foranstaltning, der sikrer, at beboerne, i hvert fald set udefra, bliver tilbudt “arbejde” eller anden aktivitet. Sociallovgivningen skal selvfølgelig overholdes. Praksis har det imidlertid med at blive en snæver fortolkning af lovgivningen, hvor alle risikerer at blive ligeglade med det, der ligger bag den tilsyneladende pæne facade. Vi har

oplevet, at det ikke tæller, at beboerne faktisk både fysisk, psykisk og socialt har fået det meget bedre (dokumenteret ved meget mindre vold, nedtrapning af medicin, øget deltagelse på mange sociale arenaer¹³); samt at beboerne meget tydeligt har givet udtryk for, at deres liv er blevet bedre: Meget mere sammenhængende og meningsfuldt.

Det virker som om, at den samfundsmæssige forståelse, som kommunerne er indlejret i, har svært ved at gribe om mangfoldighed og det til tider ukontrollerbare. Paradoksalt nok er man på et diskursivt niveau indstillet på at rumme det anderledes og mærkværdige, men på et faktisk og praktisk niveau handles der ekskluderende og der bliver skabt barrierer, lukkede døre etc. Denne modsætning har vi gang på gang mødt i praksis, hvor kommunen på den ene side har italesat, hvor vigtigt det er at skabe udvikling, tage udgangspunkt i den enkeltes ressourcer samt i det hele taget skabe en samfundsmæssig integration, og på den anden side har haft travlt med at understøtte og skabe nye foranstaltninger, der ved at være tænkt individualiserende besværliggør, for ikke at sige umuliggør dette. Forsøg på at skabe reelle forandringer – som at beboerne får et rigtigt job på almindelige betingelser – skaber grobund for, at systemet ikke mere kan styre og kontrollere beboeren; og dermed bliver systemet nødt til at forholde sig til egen udvikling, refleksion og dynamik; hvilket vi ikke har oplevet, at det hverken er indstillet på eller praktiserer. Grundene hertil kan der være mange bud på. Vi har mærket, hvordan beslutningstagerne i systemet i dag, og i langt højere grad end tidligere, ikke har en udvidelse af beboernes handleevne som den primære interesse, men snarere er optaget af større enheder, centralisering, effektivisering,

standardisering og teknificering, der igen skal være med til at minimere de økonomiske omkostninger og fastholde en strukturel magt. Har dette mon foranlediget en vedvarende praksis med isolering og individualisering af problemerne i socialpsykiatrien? Hvis effektivisering og rationalisering er det styrende princip, så bliver det nærliggende at skabe individuelle problemforståelser uden blik for dynamiske og komplekse betingelser – de komplekse problemforståelser lægger nemlig op til en problemløsning, hvor bl.a. flere organisatoriske niveauer skal samarbejde og det er både besværligt og kræver indsigt.

Videre virker det til, at den managementlogik, der synes styrende og dominerende, ikke giver plads til (eller interesserer sig for) kritisk at reflektere over, hvordan beboerne (som alle andre) er historiske og kulturelle frembringelser. Beboerne (som marginaliseret gruppe) har især mærket (og mærker) de negative sider ved de samfundsmæssige bevægelser. Kort skitseret har perioden siden anden verdenskrig i Danmark været præget af økonomisk vækst og en udbygning af velfærdsstaten. I tresserne var væksten og beskæftigelsen høj og uddannelsesniveautet steg generelt i alle samfundsklasser. Denne fremgang har dog ikke kunnet dække over, at stadig flere ikke kunne følge med eller klare sig og de blev derfor udstødt; først fra arbejdsmarkedet og siden fra samfundet; en bevægelse som i dag er endnu mere markant. De var herved (og er stadig) overladt til et liv på forskellige sociale ordninger som bistands-hjælp, førtidspension etc. – og ofte uden familie, venner og netværk (Brandt 2004). De fleste af beboerne har netop mærket virkningerne af, at blandt andet de familier, de er vokset op i, hører og har hørt til den gruppe, der har været hægtet af samfundsudviklingen; og derfor har manglet de psykiske, sociale og økonomiske ressourcer til at varetage deres børns (de nuværende beboeres) behov og interesser (Borup & Pedersen 2008).

13 Disse forhold (og positive udviklingsbevægelser) er registreret i henholdsvis beboernes journaler, i årlige rapporter til kommunen omkring voldsepisoder og magtanvendelser samt i Borup & Pedersen 2010.

Udvikling, udvikling, udvikling – hvem vil ikke det?

Forestil dig, at der hver dag møder 7-8 mennesker op i dit hjem på forskellige tidspunkter. De kommer alle med den fordring, at du skal have et bad, have pæne negle, barberes, at dit værelse skal være relativt pænt; og at du skal af sted til et aktivitetstilbud, som du måske ikke er synderligt motiveret for at besøge. Først når der er styr på disse ting, eller du har været udsat for en eller anden form for mere eller mindre insisterende motivationsarbejde, så er der måske mulighed for, at I kan være fælles om noget, der faktisk optager dig eller som du føler behov for hjælp til – hvis den pågældende medarbejder så ikke allerede har travlt med at gentage sin procedure overfor en anden medbeboer. Hvordan ville det føles? Og hvad ville det gøre ved din selvopfattelse efter 10 eller 20 års gentagelser?

Vort forehavende i boenheden har, sammen med beboerne og medarbejderne, været at skabe plads og grobund for en kollektiv udvidelse af handlemåden; alle skulle have mulighed for at udvide deres handlespillerum – uden at forringe andres i samme ombæring. Først og fremmest ville vi gerne overskride og modarbejde, at institutionen blev en udviklingshindring i sig selv, hvor man fastholdt en individualisering af problemstillingerne. Vor indledende undersøgelse af boenheden, der dannede baggrund for arbejdsgrundlaget (Borup & Pedersen 2008), viste netop et stort behov for denne kollektive udvidelse af handlespillerummet; det var ikke kun beboerne, der ikke trivedes. Medarbejderne havde ligeledes mistet arbejdsglæden og perspektivet og havde svært ved at overskride de instrumentelle opgaver, der lå i deres opdrag og det var yderligere svært for dem at håndtere beboernes voldsomme reaktioner, som de ikke magtede eller orkede at begribe baggrunden for – dette indebar en risiko for på sigt at miste troen på sine egne følelsers berettigelse og udsagnskraft

(Holzkamp-Osterkamp i Dreier 1979; Borup & Pedersen 2008).

Et vigtigt omdrejningspunkt i hverdagen var at bruge tid på at komme om bag det umiddelbare; afklare, hvad der egentlig blev handlet på i den enkelte situation samt hvilke behov og motiver, der søgtes realiseret. Dette fokus i hverdagen var udslagsgivende for, at antallet af voldsepisoder faldt markant samt, at beboerne i langt højere grad begyndte at knytte sociale bånd til hinanden frem for at anskue hinanden som en slags konkurrenter om medarbejdernes opmærksomhed. Samtidig begyndte beboerne at blive kritiske overfor forhold, der var bestemt af andre, hvilket tvang os til at medtænke deres øgede autonomi i det daglige arbejde. Denne fællesgørende måde at arbejde på, som beboerne hurtigt tog til sig, stillede store krav til medarbejderne, da disse ikke længere udelukkende kunne arbejde eksklusivt én-til-én med beboerne, men måtte forholde sig til helheden og samspillet beboere (og medarbejdere) imellem. For nogle var denne bevægelse angstprovokerende, for i takt med, at beboerne i højere grad begyndte at bruge hinanden og tage et større ansvar for vigtige dagligdagsopgaver i huset, så ændrede medarbejdernes rolle sig, hvilket for nogle medførte en følelse af overflødighed. Enkelte af vore kolleger havde svært ved at fylde hverdagen ud, når de lige pludselig ikke havde patent på bestemte konkrete opgaver mere og de havde svært ved at reflektere over deres egen position i den større sociale sammenhæng.

At udviklingsprojektet blev lukket ned, har været en vigtig del af en læreproces omkring, hvordan man kan sammensætte udviklingsarbejde mere alment – og hvilke muligheder offentlige institutioner giver for udviklingsarbejde. Der ligger en stor udfordring i ikke at lade al handling drukne i hensyn og forbehold; man risikerer at ende i en blindgyde, hvorfra man muligvis aldrig kommer videre. Her står socialpsykiatrien i et paradoks; på den ene side efterspørger både forvaltning, medarbejdere og

beboere udvikling og nytænkning og et godt og gennemtænkt teoretisk og metodisk fundament, mens man på den anden side har svært ved at omtænke egne positioner som en del af en større social kompositionseffekt. Problemet opstår langt hen ad vejen, når vi ser på kommunens villighed (som opdragsgiver) til at omtænke egen funktion og indrette sig efter fænomenet frem for at kræve, at fænomenet skal tilpasse sig systemet. Det kan se ud som, at vi har at gøre med et helt system, der definerer og kun forstår sig selv i kraft af, at en bestemt gruppe mennesker opfører sig på en særlig måde og har nogle særlige behov. Systemet, og dets uvillighed til at lade sig bevæge, kan handle om en dybt forankret dekontekstualiseret, reificeret og indregjort sygdomsforståelse. For systemet bliver det simpelt, da det via denne forståelse ikke behøver at forholde sig til komplekse livssammenhænge og konkrete livsbetingelser hos brugerne af socialpsykiatrien; men derimod kan opretholde institutionsformer, der understøtter individualiserede og isolerede problemforståelser og interventioner overfor disse (Dreier 2004). Dette handler ikke om, at et system bevidst er bygget op omkring ligegyldighed, fastlåsthed, et manglende blik for varetagelse af beboernes udviklingsbehov eller andre lignende intentioner – tværtimod. Systemet, og den selvforståelse der ligger i det sociale system, er netop bygget op omkring at hjælpe mennesker, der ikke kan klare sig selv og på bedste vis sikre dem en god og meningsfuld tilværelse. Men systemet må forstås i en sammenhæng, der har flere komponenter, der til sammen bevirker, at systemet må betegnes som fastlåst og ufleksibelt. For det første har den neoliberalistiske samfundsmæssige bevægelse¹⁴ påvirket det sociale system i en retning,

14 I forlængelse af den samfundsmæssige udvikling, der har fundet sted siden tresserne, har en gennemgående idé i det sociale arbejde været, at de udstødte skulle have en så normal tilværelse som muligt; dog uden at det normale har været problematiseret; hvor det skulle foregå,

hvor individualisering, dekontekstualisering, personlig ansvarliggørelse og entydige individuelle løsninger bliver dominerende. For det andet har det sociale system de sidste år været meget presset økonomisk¹⁵ – hvilket det stadig er – og det har påvirket arbejdsgangene og arbejdsformerne i retning af større centralisering og standardisering. Endelig er der mangel på teoretisk og metodisk klarhed i de forskellige institutionelle niveauer, der indgår i det sociale system, hvilket besværliggør et samarbejde på tværs samt indblikket i, hvad hinanden går og laver. Og dermed er tiltroen til hinanden i de forskellige institutionelle sammenhænge også under pres – samtidig med at alle kæmper om de samme midler.

At arbejde med egen overflødiggørelse som mål – en umiddelbar selvmodsigelse

Den manglende sætten-sig-selv i spil (som vi har oplevet i vort arbejde), der både gør sig gældende for en del medarbejdere og som karakteriserer et større socialt system som helhed, handler måske om en angst for at opløse sig selv, blive overflødig og unødvendig. Ingen har lyst til at være hverken overflødig eller unødvendig (heller ikke beboerne!), men når det er et helt system, vi taler om, så bliver det problematisk, hvis ikke der samtidig er plads til kritisk refleksion over egen andel i en fastholdelsesproblematik, der involverer en

hvad der skal laves etc. På samme tid er barriererne for inklusion blevet sværere og sværere at overskride for de udstødte; og på samme tid har forskellige interessegrupper, herunder stærke liberalistiske politiske kræfter, haft held til at 'skræmme' med; at hvis vi ikke sparer på de offentlige udgifter, og den enkelte ikke uddanner sig mere og arbejder hårdere og længere; kort sagt 'retter ind til højre' – så kan vi ikke klare os i den globale konkurrence. Normaliseringsprojektet eller det samfundsmæssige dannelsesideal har således i højere og højere grad favoriseret den livsform, hvor 'frihed' og anerkendelse går gennem en pligt til livslang læring og selvudvikling. En samfundsmæssig bevægelse, der kan være ekskluderende, hård og totalitær i sine virkninger (Willig og Østergaard et al. 2005).

15 Kan ligeledes ses som en del af den neoliberalistiske samfundsmæssige bevægelse.

stor gruppe marginaliserede mennesker. Der ligger en kæmpe institutionel udfordring i at få en boenhed til at fungere, skabe udvikling og livskvalitet for beboerne og samtidig være bevidst om, samt arbejde frem mod, sin egen overflødiggørelse; konstant at anfægte sin egen eksistensberettigelse. Nøjere gransket hænger netop beboernes udvikling og den gradvise fremmarch mod egen overflødiggørelse dog sammen; og der burde ikke være et stort problem i at kombinere disse motiver i en daglig praksis. Som vort samfund er indrettet, vil der uden tvivl (og desværre) være mennesker, der i mange år frem har brug for institutionelle faciliteter, men pointen er, at det ikke skal være institutionen (eller systemet) i sig selv, der definerer, hvilke behov beboerne eller brugerne skal have. En sådan tilpasningstankegang er både skræmmende og dybt problematisk i et samfund, der hviler på demokratiske idealer. Grundindstillingen til arbejdet, hvilket i høj grad påvirkes af den almene diskurs samt de arbejdsopgaver som opdragsgiver vælger at fremhæve (fx i form af lov om social service), er afgørende for, hvilken praksis, der bliver skabt og hvilke handlemuligheder denne praksis opstiller for beboerne (og medarbejderne). Såfremt denne indstilling ikke indebærer, at målet for arbejdsindsatsen er en opløsning af subjektets problematik, det vil sige en bedring, der gør en videre institutionalisering unødvendig og uberettiget, så er der en potentiel risiko for, at hele institutionen indirekte arbejder stik imod en bedring hos beboeren. Det giver i hvert fald anledning til at kigge på, hvorvidt beboernes begrænsede handlemuligheder bevidst eller ubevidst skyldes sammenstødet med medarbejdernes og institutionens skjulte eller slørede interesser (Goffman 1993; Borup & Pedersen 2008).

Den socialpsykiatriske praksis har, måske for at understøtte sin egen eksistensberettigelse, indrettet sig med en tænke- og handlemåde (ikke nødvendigvis bevidst), som er båret af eksklusion, sprogliggørelse, professionalisme,

teknificering og instrumentalitet. Eksklusionen kan være en oplagt effekt af en praksis, hvor man ikke prioriterer at handle sammen som sidestillede subjekter. Dette anser vi som et udtryk for en misforstået selvbeskyttelse og en 'bortskaffelse' af deltagernes subjektivitet (Dreier 2004). Sprogliggørelsen eller verbalismen kan være den blindgyde, der opstår, når man fastholder forestillingen om at kunne løse problemerne uden at knytte handlinger på. Teknificeringen og instrumentaliteten dækker over de forhold, at man måske har skabt en praksis, hvor det kan være svært at se problemerne og mulighederne i en større materiel, social og samfundsmæssig sammenhæng; samt at man ofte kommer i et instrumentelt og umenneskeligt forhold til beboerne (Berliner 2005; Borup & Pedersen 2008). Det paradoksale er netop, at det faktisk ville kunne betale sig at tænke ud over rammerne og satse på egen overflødiggørelse, frem for at tænke i eksempelvis nye strømlinede institutioner, der så effektivt som muligt kan løse de socialpsykiatriske "problemer", som kommunen har.

En indbygget forhindring for udvikling?

En væsentlig diskussion i forskellige socialpsykiatriske praksisser, som måske burde fylde mere end den gør, handler om, hvilke samfundsmæssige kræfter, der marginaliserer og udstøder mennesker til en tilværelse på kanten af eller helt uden for samfundet. Her er det væsentligt at tage den historiske udvikling i betragtning. Det samfundsmæssige normaliseringsprojekt og i særdeleshed de sidste ca. tredive års neoliberalistiske kræfter og initiativer¹⁶, har fremmet det individuelle fokus uden blik for de sociale og samfundsmæssige sammenhænge, hvilket også har sat sit præg på de sociale institutioner (Rose 1999; Willig &

16 Startede med Reagans og Thatchers 'afvikling' af den offentlige sektor i USA og England i form af massive offentlige besparelser, nyliberalistiske privatiseringer etc. (Rose 1999).

Østergaard 2005). Som vi ser det har denne udvikling fremelsket nogle sociale institutioner, der i deres optagethed af at servicere enkeltpersoner, har mistet blikket for den fastlåsthed, som denne individualistiske tankegang kan medføre – samt hvilken ensomhed og isolation det ofte udleverer de mennesker, som systemet netop skulle betjene, til. Normaliseringsprojektet, eller det samfundsmæssige dannelsesideal, har i stigende grad favoriseret en livsform (og den viden, der kan understøtte dette), hvor den enkelte skal kunne klare sig selv og tage vare på egne snævre interesser. Det ledende princip i samfundets praksisformer er i uhæmmet grad blevet den individuelle selvforvaltning og den økonomiske rationalitet med fokus på konkurrencedygtighed, profit og evne til at forbruge. Det indebærer, at den enkelte, med hjælp fra en liberalistisk ideologi, er blevet objektgjort som en investering, der skal kunne give et afkast. Samtidig betragtes ansvaret for alt, hvad der ikke lykkes som individets eget (Willig & Østergaard 2005; Furlong & Cartmel 1997; Borup & Pedersen 2008).

En væsentlig og skræmmende konsekvens af det samfundsmæssige normaliseringsprojekt er en ekstrem polarisering; enten er man normal eller abnormal, indenfor eller udenfor etc. – ofte uden at indholdet af disse dikotome kategorier overhovedet diskuteres eller reflekteres (Minken 2002). Denne polarisering rummer et funktionalistisk samfundssyn, hvor problemerne hos de enkelte individer eller samfundsgrupper forklares med en mangelfuld integration af normer og fastlagte handlemåder, samtidig med, at der ikke er plads til at stille spørgsmålstejn ved de herskende og dominerende samfundsmæssige mål, normer og værdier¹⁷. Dette samfunds- og menneskesyn trækker i en retning, der handler om at placere problemerne og den manglende udnyttelse af mulighederne indeni beboerne, der i samme bevægelse er blevet objekt- og tingsliggjort,

17 Assimileringsstænke- og handlemåde jf. Schousboe 1989.

hvilket er dybt problematisk, da beboernes problemer netop også er sociale og samfundsmæssige problematikker, som man ikke kun kan forholde sig individuelt til (Bader 1993). Denne forståelse giver os et pejlemærke for, hvor gennemgribende forandringer, der skal til, for virkelig at kunne rykke noget i det socialpsykiatriske felt.

En ny begyndelse kunne være, at deltagerne i socialpsykiatrien (og på alle niveauer) forholder sig mere kritisk til den managementlogik, der i mere og mere udtalt grad bliver styringsrationale for feltet; da der indbygget i denne ligger en individualisering som et liberalistisk fundament, der er svært at forandre. Derudover savner vi flere refleksioner over, hvilken udvikling og problemforståelse, det overhovedet er muligt at udvikle i det socialpsykiatriske felt med liberalismen som ideologi.

Vor erfaring med dette konkrete udviklingsprojekt i socialpsykiatrisk regi har i den grad fået os til at reflektere over, hvorvidt *beboernes udvikling* overhovedet er målet for den socialpsykiatriske indsats i dag. Det er tankevækkende, at det, der efterspørges (på et diskursivt plan), er mere sociale institutioner, hvor man aktivt arbejder med brugerinddragelse og tanken om *at komme sig*, når det, der understøttes i handling, er isolerede og isolerende institutioner midt i bybilledet, hvor beboerne fastlåses i individuelle tiltag og hensynet til et parallelsamfunds eksistensgrundlag. Man må spørge, hvorvidt den liberalistiske managementlogik bliver for styrende (og forstyrrende?) for det egentlige udviklingsarbejde? Noget tyder i hvert fald på, at det i sidste ende er hensynet til opdragsgiver, der vejer tungest og at *udvikling* som begreb og fænomen er noget, man forholder sig meget overfladisk og ureflekteret til. Vor erfaringer fra konkrete socialpsykiatriske praksisser synes at pege på denne tendens. Dette giver anledning til ønsket om flere gennemgribende analyser af betingelser, muligheder og styringsrationaler i det socialpsykiatriske felt.

Litteratur

- Asplund, J. (1987): *Det sociala livets elementära former*. Bokförlaget Korpen. Göteborg.
- Bader, K. (1993): *Hjælpeløse hjælpere*. Universitetsforlaget. Oslo, 2. Udgave.
- Bang, J. (2008): *An Environmental Affordance Perspective on the Study of Development – Artefacts, Social Others and Self*. I: Flear, M., Hedegaard, M. & Tudge, J. (eds.): *Childhood Studies and the Impact of Globalization: Policies and Practices at Global and Local Levels*. World Yearbook of Education. New York, Routledge.
- Bauman, Z. (2005): *Forspildte Liv*. Hans Reitzels Forlag, 1. udgave, 1. oplag, København 2005.
- Berliner, P. (2005): *At fare vild sammen – Introduktion til community psykologi*. Frydenlund Grafisk, 1. udgave, 1. oplag.
- Bertelsen, P. (1994): *Tilværelsesprojektet – Det menneskelige niveauer belyst i den terapeutiske proces*. Dansk Psykologisk Forlag, København.
- Bertelsen, P. (2003): *Antropologisk Psykologi*. Frydenlund, København, 1. Udgave, 2. Oplag.
- Bertelsen, P. (red.) (2010): *Aktør i eget liv – om at hjælpe mennesker på kanten af til-værelsen*. Frydenlund, 2010.
- Borup, D.B. & Pedersen, S. (2008): *Hvor skal vi hen? En analyse og diskussion af (be)handlings- og udviklingsarbejdet i socialpsykiatrien*. Speciale ved Institut for Psykologi, Københavns Universitet, 2008.
- Borup, D.B. & Pedersen, S. (2010): *Træk tempoet ud af det sociale samvær & Erfaringer med indarbejdning af positionsmodellen i en eksisterende institution*. I: Bertelsen, P. (red.) (2010): *Aktør i eget liv – om at hjælpe mennesker på kanten af tilværelsen*. Frydenlund, 2010.
- Brandt, P. (2004): *Socialpsykiatri. Psykiatri på humanistisk grundlag*. Munksgaard Danmark, København.
- Broström, S. (1981): *Makarenkos kollektiv opdragelse – Dansk gruppe opdragelse*. Forlaget Børn og Unge, Socialpædagogisk Forlag, 2. reviderede udgave.
- Christensen, G. (2003): *Psykologiens Videnskabs-teori*. Roskilde Universitetsforlag. Frederiksberg C. 1. udgave, 2. oplag.
- Dreier, O. (1979): *Den kritiske psykologi*. Rhodos København.
- Dreier, O. (2004): *Psykosocial Behandling*. Dansk Psykologisk Forlag. 2. Udgave, 2. Oplag.
- Furlong, A. & F. Cartmel (1997): *Young People and Social Change*. Open University Press, Buckingham.
- Goffman, E. (1993): *Anstalt og Menneske. Den totale institution socialt set*. København, Jørgen Paludans Forlag.
- Haug, F. (1981): *Dialektisk teori og empirisk metodik*. Udkast, nr. 1 / 1981, 9. årgang, s. 8-26.
- Holzkamp, K. (1983): *Grundlegung der Psychologie*. Campus. Frankfurt / New York.
- Karpatschhof, B. (1989): *Galskaben, psykiatrien og virksomhedsteorien*. I: Hedegaard, M.; Hansen, V.R.; Thyssen, S. (1989): *Et virksomt liv – udforskning af virksomhedsteoriens praksis*. Aarhus Universitetsforlag, Århus C.
- Leontjev, A. N. (2002): *Virksomhed, Bevidsthed og Personlighed*. 1. udgave, Hans Reitzels Forlag, København.
- Markard, M., Holzkamp, K. & Dreier, O. (2004): *Praksisportræt – en guide til analyse af psykologpraksis*. Nordiske Udkast, 32, 2.
- Minken, A. (2002): *Alvorlig Moro. Idé og Virksomhet ved Motorsportstiltaket 2&4*. Oslo Kommune, Rusmiddelstaten, 2. udg.
- Nissen, M. (2003): *Objective Subjectification: The Antimethod of Social Work*. *Mind, Culture & Activity*, no. 10:4: 332-349, Lawrence Erlbaum Associates.
- Nygren, P. (1999): *Udvikling og kvalitet i psykosocialt arbejde*. Dansk Psykologisk Forlag, København.
- Rasmussen, O.V. (2001): *Om udforskning af Pædagogisk Psykologisk Rådgivning – mod et børneperspektiv*. Pædagogisk Psykologisk Rådgivning, nr. 4, Dansk Psykologisk Forlag, 2001.
- Rose, N. (1999): *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*. Cambridge University Press.
- Rubinstein, S.L. (1982): *Almene teoretiske problemer i psykologien*. I: Rubinstein, S.L.; Sjurkova, J.V.; Smirnov, A.A.; Antsyferova, L.I.; Luria, A.R. (1982): *Grundprincipper i Marxistisk Psykologi*. Sputnik København / Progress Moskva.

Schousboe, I. (1989): Integrationsformer. Udkast, no. 2, s. 3-43, Dansk Psykologisk Forlag.

Willig, R. & Østergaard, M. (red.) (2005): Sociale Patologier. Hans Reitzels Forlag. 1. udgave, 1. oplag.